

نگاهی به نسخه خطی سفینه خوشگو (دفتر سوّم) تألیف بندرابن داس خوشگوی دهلوی

سید کلیم اصغر*

شعر شیرین فارسی در طول ده قرن گذشته خوانندگان و شنوندگان شبه قاره را مفتون و مسحور خود کرده است و سهم شبه قاره در تاریخ شعر و ادب فارسی از نگاه هیچ محقق پنهان نمانده است. بنابراین ما به اشاره‌ای اکتفا می‌کنیم که نخستین کتاب تصوّف به عنوان کشف‌المحجوب به قلم سید ابوالحسن علی بن عثمان الجلابی هجویری غزنوی (م: ۴۶۵ هـ) در شبه قاره به رشته تحریر درآمد و اولین تذکره شاعران زبان فارسی نیز در شبه قاره نوشته شد. سدیدالدین محمد عوفی نخستین کسی است که در این راه گام برداشت و تذکره‌ای به نام «لباب‌الالباب» در سده هفتم هجری در اُچ شریف به نام عین‌الملک حسین وزیر ناصرالدین قباچه تألیف کرد.

پس از «لباب‌الالباب» در ایران و هند صدها تذکره نوشته شد اما در این باب هم شبه قاره از ایران پیشی جسته است. تذکره‌های که در شبه قاره تصنیف و تألیف شدند نه تنها از لحاظ تعداد نسبت به تذکره‌های ایران چند برابر هستند بلکه از لحاظ محتوا نیز به مراتب اهمیت بیشتری دارند.

تاریخ‌نویسی و تذکره‌نویسی در شبه قاره بویژه در قرن دهم الی دوازدهم مهد و مرکز اصلی ادب فارسی بوده و در این زمینه نقش بسزایی ایفا نموده است.

* استادیار بخش فارسی جامعه ملّیه اسلامیّه، دهلی‌نو.

تذکره سفینه خوشگو تألیف «بندرابن داس خوشگو» در قرن دوازدهم به سلک نگارش درآمد. این تذکره که در سال ۱۱۴۷ هـ/ ۱۷۳۴ م تألیف شد مشتمل بر سه دفتر است.

می‌توان گفت مهم‌ترین منبع بیدل‌شناسی تذکره سفینه خوشگوست چون مؤلف سفینه اکثر در خدمت بیدل بوده و دوست نزدیک بیدل هم بوده است.

دفتر اول: دفتر اول سفینه خوشگو شرح احوال ۳۶۲ شاعر را دارد که این دفتر را دوست عزیزم آقای زین‌العباء به‌عنوان رساله دکتری برگزیده و موفق به تصحیح آن شده و این دفتر توسط کتابخانه مجلس شورای ملی تهران ایران آماده چاپ است.

دفتر دوم: دفتر دوم تذکره سفینه خوشگو که طولانی‌ترین و مهم‌ترین دفتر می‌باشد، در این دفتر ۱۰۸۸ شاعر معرفی شده‌اند، این را بنده به‌عنوان رساله دکتری انتخاب نموده بودم، الحمدلله این دفتر نیز از سوی کتابخانه مجلس تهران آماده چاپ می‌باشد.

دفتر سوم: دفتر سوم تذکره سفینه خوشگو دارای اهمیّت فوق‌العاده‌ای می‌باشد چون این دفتر مشتمل بر شعرای معاصر خود نویسنده است. این دفتر را آقای عطاءالرحمن کاکوی تصحیح کردند و از پتنای هند به چاپ رساندند، ولی کتابخانه مجلس مسئولیت تصحیح مجدداً آن را به اینجانب و آقای زین‌العباء واگذار کرده و چاپ دفتر اول و دوم که به تأخیر افتاده سبب اصلی آن همین بوده است که هر سه دفتر باهم چاپ بشوند درحالی‌که ما بارها گفتیم که این دفتر چاپ شده است ولی اصرار کتابخانه مجلس و بعضی از دوستان و دانشمندان ایرانی بر این بوده است که این دفتر باید با نگاهی دوباره چاپ بشود، چون دارای اشکالاتی هستند. بنده برای کار تصحیح مجدد اول دنبال نسخه اصلی رفتم و الحمدلله تصویر این نسخه را توسط پروفیسور غفار صدیقی رئیس اسبق بخش فارسی دانشگاه پتنا حاصل نمودم، آقای صدیقی در این کار بسیار مشکل، از هیچ‌گونه کمکی دریغ نمودند. یک دنیا از این استاد محترم ممنونیم.

نسخه خطی «دفتر سوم تذکره سفینه خوشگو» مؤلف بندرابن داس خوشگو دهلوی دارای ۴۳۶ صفحه، ۱۵ سطر، اندازه ۶×۳/۵: ۷/۷۵×۴/۷۵ خط نستعلیق و بعضی از

صفحات نستعلیق آمیخته به شکسته در کتابخانه خدابخش پتنا زیر شماره ۶۹۰ نگهداری می‌شود.

این نسخه خیلی نایاب و قابل قدر است. اشپرنگر هم این نسخه را ندیده، تاکنون این تنها نسخه‌ای است که در کتابخانه خدابخش پتنا محفوظ است و هنوز هم خبر نسخه دیگری از دفتر سوّم شنیده نشده، این نسخه را آزاد بلگرامی در سال ۱۱۸۳ هجری استکتاب نمود. در این نسخه از صفحه اول تا هفت اسامی شاعران داده شده است و بعد از اسامی شاعران در صفحه هشت مَهر آزاد بلگرامی دیده می‌شود و وسط مَهر «دفتر آزاد» نوشته شده و یک کمی بالای آن عبارت دیگر «خوشگو مؤلف این تذکره در عشره سابع بعد مائة و الف در عظیم‌آباد پتنا فوت شده» هم دیده می‌شود بر همان صفحه هشت، طرف چپ مهر دیگر هم هست که در میان آن «حامد حسین ۱۱۷۵ هـ» نوشته شده است و بالای این مهر عبارت «فصل دوّم از تذکره خوشگو مشتمل بر احوال متأخرین» به چشم می‌خورد نظر به ظاهر این نسخه را غالباً چند کاتب نقل کرده‌اند، و اکثر جا حاشیه میر عبدالولی عزّت هم یافته می‌شود. احتمال دارد او نیز یکی از کاتبین باشد. نسخه مورد بحث مشتمل بر دو قسمت است.

آغاز قسمت اول:

بسم الله الرَّحْمَن الرَّحِيم

«تراجم بعضی موزونان از فصل دوّم تذکره بندرابن داس خوشگو متخلّص» این قسمت که از صفحه ۹ شاعری به نام «فطرت» آغاز می‌شود و به صفحه ۳۰ «شفیعا» متخلّص به «اثر» به اتمام می‌رسد ۱۷ شاعر معرفی شده‌اند. جالب این است که بندرابن داس در ضمن شاعر اول «فطرت» شرح حال را نیاورده فقط از این شعر:

مرد حق در عین دنیاداری از دنیا بری است

ملک در دست سلیمان نیست در انگشتی است

آغاز قسمت دوّم:

«قسم سوّم احوال متأخرین از دفتر ثالث سفینه خوشگو مشتمل بر ذکر معاصرینی است که بعضی از آنها نسبت همعصری داشته و از اکثر فقیر مؤلف فیض صحبت

برداشته و در این قسم آخر بیشتر شعرای هندوستان‌اند. نزدیکی دوری احوال دورها معلوم نیست».

در این قسمت دویست و چهل و پنج (۲۴۵) شاعر ذکر شده‌اند. دفتر سوّم از میان شاه ناصر علی شروع شده و با منشی سُرَب سُکِه تمام می‌شود.

دفتر سوّم تذکره سفینه
خوشگو دارای اهمیت
فوق‌العاده‌ای می‌باشد چون
این دفتر مشتمل بر شعرای
معاصر خود نویسنده
است.

در این نسخه شرح حال شاعرانی را که خوشگو مفصل‌تر از دیگران آورده است به‌قرار ذیل می‌باشد. شاه ناصر علی و مخلص، شاکر، گلشن، سرخوش و بیدل دهلوی اما مؤلف شرح حال بیدل را از همه مفصل‌تر ذکر نموده است همان‌طور شعرهای بیدل را هم از همه بیشتر نوشته است.

پس می‌توان گفت مهم‌ترین منبع بیدل‌شناسی تذکره سفینه خوشگوست چون

مؤلف سفینه اکثر در خدمت بیدل بوده و دوست نزدیک بیدل هم بوده است و اطلاعاتی را که خوشگو فراهم آورده، موثّق‌تر از دیگران می‌باشد.

مؤلف در شرح حال شعرا از کتاب‌های زیر نام برده و از این آثار در تألیف دفتر سوّم استفاده نموده است:

۱. کلمات الشعرا سرخوش.
۲. جنگنامه.
۳. تذکره نصرآبادی.
۴. تذکره میر غلام علی آزاد بلگرامی.
۵. ید بیضا.
۶. همیشه بهار.
۷. تذکره علی قلی خان واله داغستانی.

بندرابن داس مؤلف سفینه خوشگو بعضی از کلمات هندی و اردو را که بعضی از آنها اصلاً فارسی است ولی در فارسی امروزی به‌کار نمی‌برند را آورده است. مثلاً

صفحه ۳۹ نسخه اصلی کتابخانه خدابخش پتنا در ضمن شرح حال محمد زمان راسخ می‌نویسد: "روزی از غایت قلق و اضطراب قابو طلبیده خود را از قنات در دایره او انداخت" این جا «قابو» به معنی قوت است.

- صفحه ۷۸ در ضمن شرح حال قطب‌الدین محمد اعظم می‌نویسد: "و اکثر امرای نامدار به زخم گولی بندوق درجه اعلائی شهادت یافت". «گولی» به معنی گلوله می‌باشد و «بندوق» به معنی تفنگ.
- صفحه ۸۹ در ضمن شرح حال منعم خان خان‌خانان بهادر شاهی می‌نویسد: "بعد از این منادی تا دو گه‌ری نجومی^۱ در کچه‌ری نشسته". «گه‌ری» اینجا به معنی لحظه یعنی دو لحظه و «کچه‌ری» به معنی دادگاه است.
- صفحه ۹۵ در ضمن شرح حال عاقل خان عاشق می‌نویسد: "در شکوه دیر نویسی خطوط به خدمت مرزا فرستاده بود". «خطوط» به معنی نامه‌هاست.
- صفحه ۱۲۳ در ضمن شرح حال حکیم عبدالرزاق مشرب می‌نویسد: "روزی هفت هشت غزل پوره می‌گفت". «پوره» به معنی تمام و کامل.
- صفحه ۱۵۵ در ضمن شرح حال بیدل می‌نویسد: "نواب شاکر خان و نواب شکرالله بیرون دهلی دروازه شهر پناه در محله کهکریال برکنار گزر گهات لطف علی حویلی مبلغ پنج هزار روپیه خرید کرده نذر نمودند". گزر گهات به معنی محلی و «حویلی» به معنی خانه بزرگی که چند فامیل در آن زندگی می‌کنند.
- صفحه ۱۵۸: "اکثر آن غلام را برای تازه کردن چلم قلیان یا امری دیگر طلبید". «چلم» به معنی سرقلیان گلی.
- صفحه ۱۵۹: "این بیت نوشته در پالکی انداخت". «پالکی» به معنی تخت روان.
- صفحه ۱۶۹: "تا مدت سی سال متواتر بلاناغه از دیدار ایشان کامیابی داشت". «بلاناغه» به معنی مرتباً.

^۱ آقای کاکوی در ضمن تصحیح همین دفتر، لفظ نجومی را وارد متن نکرده‌اند درحالی‌که در متن اصلی این لفظ وجود دارد. همان‌طور مثال‌های زیادی هست یا بعضی جاها نمی‌توانستند بخوانند یا فراموش کردند.

- صفحه ۱۷۰: "در همان جا حویلی اقامتگاه که چبوتره برای قبر خود از مدت ده سال راست کرده بودند." «چبوتره» به معنی سکو.
 - صفحه ۱۷۲: "چهارده سیر متعارف به وزن درآمد در پَله دوم میزان برابر آن اکثر فلزات و جواهر آلات داشته خیرات نموده." «پَله» به معنی کفه ترازو می باشد.
- این چنین چیزها را می توان در جای جای دفتر سوم سفینه خوشگو مشاهده کرد. آقای کاکوی که این دفتر پُرازش را تصحیح نمودند، زحمت بسیاری کشیدند. ولی می بایست این چیزها را توضیح می دادند. به همین علت است که آنهایی که آشنایی به زبان اردو و هندی ندارند دچار مشکل می شوند. بنده در ضمن تصحیح مجدداً این را رعایت نموده ام، درست است که ما حقی نداریم متن اصلی را تغییر بدهیم، ولی می توانیم جاهایی که مشکلات هست آن را توضیح بدهیم و در پاورقی بنویسیم تا محققان غیر اردو و هندی زبان به خوبی از مطالب آن آگاه شوند.
- یک نکته مهمی که باید اشاره شود این است که واژه های مثل گهاٹ، کروڑ، و غیره آن، در متن اصلی نسخه کتابخانه خدابخش پتنا به صورت «کهاٹ»، «کروڑ» آمده است. پس چرا آقای کاکوی در ضمن تصحیح «ت»، «د»، «ر» را تبدیل به «ٹ»، «ڈ»، «ڑ» کردند، همان طور که می دانید «ٹ»، «ڈ»، «ڑ» در فارسی وجود ندارد، اگر به این سبب که این واژه های زبان اردو و هندی هستند پس باید در پاورقی توضیح داده می شد.

رسم الخط دفتر سوم نسخه خطی

از خصوصیات رسم الخط این نسخه می توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. حرف های «پ»، «چ»، «ژ»، «گ» بعضی جا به صورت «ب»، «ج»، «ر»، «ک» نوشته شده است.
۲. یای خطابی و یای وحدت و نکره هنگامی که اصل حکما به «های بیان حرکت» ختم می شده است، به صورت همزه روی «ه» نوشته شده است مانند «رسیده» یعنی رسیده ای، برای آن که خواندن متن آسان تر باشد، یای خطابی و نکره را در این موارد به صورت «ای» برگرداندیم.
۳. در این نسخه برخی کلمات سرهم نوشته شده اند که متفاوت با رسم الخط امروزی است. «آن را طبق رسم الخط را رایج الوقت برگرداندیم.

خلاصه

مطالعه دفتر سوّم سفینه خوشگو نشان می‌دهد که مؤلف ذوق و استعداد فوق‌العاده نقد شعر داشته است و نمونه‌هایی که آورده به ذوق سلیم او دلالت می‌کند و بعضی جاها به نقد شعر هم پرداخته و ویژگی‌های ابیات را یادآور شده است و نیز بعضی جاها به ضعف و قدرت زبان شاعران اشاره‌ای داشته است. این تذکره نمونه کامل سبک هندی می‌باشد. چون اغلب شاعران معرفی شده در دفتر سوم به سبک هندی شعر سروده‌اند. در این دفتر ابیاتی را می‌توان ملاحظه کرد که در هیچ‌جای دیگر نمی‌توان یافت. مؤلف در بعضی جاها به ویژگی‌های سبکی شاعران نیز اشاره‌ای داشته که حایز اهمیت است. واژه‌های خیال‌بندی، نازک‌خیالی، مراعات نظیر، معانی ظریف، بازی با کلمات و تشبیهات را می‌توان در هر صفحه دفتر سوّم سفینه خوشگو مشاهده کرد. می‌توان گفت دفتر سوّم این تذکره مهم‌تر از دو دفتر قبلی می‌باشد، چون این دفتر مشتمل بر شعرای معاصر خود نویسنده می‌باشد.

منابع

۱. رضا نقوی، دکتر سید علی: تذکره‌نویسی فارسی در هند و پاکستان، مؤسسه مطبوعاتی علمی، تهران، ۱۳۸۳ هجری.
۲. عوفی بخارایی، سدیدالدین محمد: لب‌الالباب (تألیف: ۶۱۸ هـ)، به تصحیح ادوارد براون و علامه قزوینی و تصحیح مجدد و حواشی و تألیفات سعید نفیسی، ابن سینا، تهران، ۱۳۳۳ هـ.ش.
۳. هندی لکهنوی، بهگوان داس، سفینه هندی (تذکره شعرای هند) (تألیف: ۱۲۱۹ هـ/ ۱۸۰۴-۵ م)، تصحیح سید شاه محمد عطاء‌الرحمن عطا کاکوی، پتنا، ۱۹۵۹ م.
4. Muqtadir, Maulvi Abdul: *Catalogue of the Arabic of Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankepore*, Volume VIII, Calcutta, 1925.